

Bojan Borstner

Kotlje na Koroškem

SMEJIM SE, TOREJ SEM — ALI FILOZOFIJA ZA NAJMLAJŠE*

*Napisana bi naj bila dobra
in resna filozofska knjiga,
ki bi vsebovala samo šale.*

Ludwig Wittgenstein

- (I) Nina: »Po cesti gresta dva prijatelja, Novi in Ponovi. Novi stopi na bananin olupek in pade. Kdo še ostane?«
Tit: »Ponovi.«
Nina: »Po cesti gresta dva prijatelja, Novi in Ponovi. Novi stopi na bananin olupek in pade. Kdo še ostane?« ...
- (II) Tit: »Super medo je najmočnejši.«
Nina: »Kdo je najmočnejši?«
Tit: »Ja, Super medo. Ali ne veš?«
Nina: »Vem.«
Tit: »Torej, Super medo je najmočnejši.«
Nina: »Ne, ne bo držalo.«
Tit: »Kaj pa je zdaj to?«
Nina: »Nič. Samo, Super medo ni najmočnejši.«
Tit: »Kako moreš reči kaj takega? Ali nisi malo prej pritrdila, da je Super medo najmočnejši?«
Nina: »Ne, nisem. Dejala sem samo, da vem ...«
Tit: »Aha, sedaj priznaš, da si malo prej pritrdila, da je Super medo najmočnejši.«
Nina: »Pusti me, da ti odgovorim do konca. Vem, da Super medo ni najmočnejši.«
Tit: »To pa je zelo čudno. Najprej praviš, da veš, da je Super medo najmočnejši, nato pa, da veš, da Super medo ni najmočnejši. Nekaj bo narobe.«

* Pričujoči prispevek je poskus uresničevanja obljube iz mojega prispevka *Filozofirajmo z njimi (ali utrinki ob prebiranju zgodb za otroke pod osemdeset), Otrok in knjiga* 23—24. Današnji naslov pa poskuša opozoriti bralca na možnost filozofiranja na lahkotnejši — šaljiv način, kot ga lahko srečamo v knjigi Johna A. Paulosa *I think, therefore I laugh (An alternative approach to philosophy)*. (Mislim, torej se smejim. Drugačen pristop k filozofiji), Columbia University Press, New York 1985.

Nina: »Nič ni narobe. Samo ti nisi pripravljen poslušati do konca, kadar ti odgovarjam.«

Tit: »Kako, da nisem pripravljen poslušati do konca. Ponovi...«

Nina: »Vem...«

Tit: »Torej, priznaš, da je Super medo najmočnejši?«

Nina: »Ne, ne priznam.«

Tit: »Ker minus in minus ali, če imaš rajši, ne in ne data skupaj plus, ali po tvoje da, potem si priznala.«

Nina: »Res je, priznam, da...«

Tit: »No, končno sva se le sporazumela o...«

Nina: »... tem, da nočeš poslušati do konca. Naj ponovim še enkrat, ...«

Tit: »Ponovi že.«

Nina: »... da vem, da Super medo ni najmočnejši.«

Tit: »Nina, ti si nemogoča. Ali sploh veš, kdo je Super medo?«

Nina: »Tega pa res ne vem.«

Tit: »To pa je zelo smešno. Najprej praviš, da Super medo ni najmočnejši, nato pa, da sploh ne veš, kdo je Super medo. Kako je to mogoče?«

Nina: »Zato, ker vem.«

Tit: »Že zopet ta tvoj vem.«

Nina: »In tvoje neprestano prekinjanje. Vem, da je najmočnejši Peter Klepec.«

Tit: »Kdo, Peter Klepec? Ne, Super medo.«

Nina: »Peter Klepec, Peter Klepec, ...«

Tit: »Super medo, Super medo, ...«

Mama: »Nehajta že, kdo pa vaju bo poslušal.«

Oče: »Pusti ju. Bosta že sama rešila ta problem.«

Ali ga bosta res? Ali je problem, ki sem ga poskusil prikazati v (II), možno rešiti na način, ki bi bil razumljiv otrokoma.

Običajna rešitev, ki pa s filozofijo nima ničesar skupnega, bi bila: Nina, ker je starejša, popusti, da bo mir v hiši, čeprav je seveda prepričana, da ima prav ona in ne Tit. Na ta način problem seveda ni rešen, ampak je zgolj odri-njen in bo znova izbruhnil v drugi situaciji. Kako lahko pridemo do filozofske pojasnitve? Tako, da poskušamo analizirati sam potek dialoga in ugotoviti, kako je problem zgrajen. Začnimo s prvo Titovo tezo »Super medo je najmočnejši«. Za analizo potrebujemo nekaj osnovnih pripomočkov — pojmov, kot so pomen, referenca, propozicija, ime, opis.¹ Pri tem nas ne zanimajo stroge definicije teh pojmov, ki jih lahko najdemo pri različnih filozofih, ampak predvsem relacije, s katerimi lahko pojasnjujemo njihovo medsebojno povezanost. Najprej bomo vzeli odnos med pomenom in referenco. Pri tem uporabimo klasičen primer, katerega je prvi zapisal G. Frege,² poimenovanja ene zvezde

¹ Filozofska analiza je vedno pojmovna. Pretenzije, ki so jih imeli posamezni filozofi ali kar cele filozofske smeri, da bi lahko bila filozofska analiza praktična — da bi lahko spreminjala svet — so bile zgolj prazne iluzije.

² Gottlob Frege (1848—1925) je bil profesor matematike na univerzi v Jeni. Čeprav so bila njegova dela dolgo časa med njegovimi sodobniki neznana, je njegov vpliv na razvoj matematike in logike zelo velik. Lahko rečemo, da je prvi dejansko razvil matematično logiko — predvsem njene osnovne pojme —, vendar na način, ki je pomenil nadaljevanje najboljših tradicije »logicism«, ki izhaja iz Leibnizovih

z dvema imenoma: Večernica in Danica. Ugotovimo lahko, da se v obeh primerih izraza nanašata na isto stvar, vendar se izraza kljub temu razlikujeta po pomenu. V filozofiji označimo to razliko kot razliko med ekstenzijo in intenzijo izraza. Pri tem moramo poudariti, da je vprašanje določanja reference predvsem vprašanje (problem) empiričnega raziskovanja. V našem primeru (Večernica in Danica) je ugotovitev, da imata obe imeni isto referenco, plod dolgoletnega raziskovanja v astronomiji. Izjava »Večernica in Danica imata isto referenco« nam pove, da se »Večernica« nanaša na planet Venero in, da se »Danica« ravno tako nanaša na planet Venero.³ To spoznanje lahko uporabimo v analizi našega dialoga. »Peter Klepec« in »Super medo« sta izraza, ki bi se naj nanašala na osebo, kateri pripisujemo lastnosti »biti najmočnejši«. Ali to pomeni, da se nanašata na isto osebo? Ne. Pri tem za sedaj zanemarimo vprašanje: ali se sploh nanašata (ali sploh imata referenco).⁴ Zakaj smo trdili, da je odgovor na vprašanje o referenci: ne? Referenco bi lahko pogojno zapisali: Obstaja bitje, ki ima lastnost »biti najmočnejši« in ki smo ga v slovenskem ljudskem izročilu poimenovali »Peter Klepec«. Na enak način določimo referenco za »Super medo«. Če sprejmemo tako interpretacijo, potem je to primer, ko imamo izraz »bitje, ki je najmočnejše«, ki ima dva referenta, čeprav ima en sam pomen. Enako situacijo imamo tudi takrat, kadar se otroci pogovarjajo o starših, bratih, sestrah in drugih sorodnikih. Vzemimo izjavo: »Moj oče«. Če to izjavi Tit, potem izraz »moj oče« referira name, če to izjavim jaz, potem se nanaša na mojega očeta, ... Izrazi, ki imajo enak pomen, vendar različne reference, povzročajo otrokom mnogo problemov, ker je določanje referentov odvisno od konteksta izjavljanja — kdo, kdaj, kje to izjavi.

Prišli smo do spoznanja, da lahko imamo izraze, ki imajo skupen pomen, vendar različne reference, in izraze, ki imajo različne pomene, čeprav imajo skupne reference. Sedaj si moramo zastaviti vprašanje: kako lahko otroku

prizadevanj. Te prispevke srečamo v dveh delih: *Die Grundlagen der Arithmetik* iz leta 1884 in *Grundgesetze der Arithmetik* 1-2 (1893, 1903). V našem kontekstu pa so še pomembnejši prispevki, ki so postavili temelje sodobni semantiki. Tu moramo omeniti *Über Sinn und Bedeutung* (1892), kar običajno slovenijo kot »O smislu in pomenu«. Ta prevod ni najbolj ustrezen, ker dobimo namesto dvojice pomen in referenca sedaj trojico smisel, pomen, reference, kjer zelo težko upravičimo razlikovanje, ki ga postavlja Frege: »Pravilna zveza med znakom, njegovim smislom in pomenom je, da znaku ustreza neki določen smisel in temu spet neki določen pomen, medtem ko nekemu pomenu (predmetu) ne ustreza le en znak.« Pri tem je v slovenščini Fregejevemu smislu bliže izraz »pomen« in pomenu izraz, ki smo ga sprejeli iz angleške filozofije jezika »referenca«. Vzemimo že prej omenjen primer »Večernica« in »Danica«. Ta izraza imata enako referenco (pogojno pomen) in različen pomen (pogojno smisel). Večernica je zvezda, ki se zvečer prva pojavi na nebu, medtem ko je Danica zvezda, ki zjutraj zadnja zaide — Večernica pomeni zvezdo, ki ..., medtem ko se nanaša na Venero, planet v našem osončju.

³ Danes je v filozofiji jezika prevladalo prepričanje, da je delitev jezikovnega dela nujna — govorimo lahko o delitvi jezikovnih kompetenc. Določanje reference naj bo primarna naloga empirične znanosti. Le na tej osnovi je možno pojasniti primere, ko imamo mnogo izrazov, ki imajo v jezikovni skupnosti pomen, vendar nimajo (več) reference — flogiston, eter, vila, škrat, ...

⁴ Klasičen primer za trditve, da obstajajo izjave, ki imajo pomen, vendar nimajo reference, je: »Sedanji francoski kralj je plešast.« To lahko zapišemo v obliki: »Obstaja posamezna oseba, ki je francoski kralj, in ta oseba je plešasta.« Morda je boljši pristop tisti, ki dopušča določanje reference v specifičnem kontekstu, vendar tako, da pri vprašanju obstoja ne mešamo nivoja objektivnega in konceptualnega (obstaja v prostoru in času; obstaja v slovenskem ljudskem izročilu ali obstaja v evklidski geometriji).

pojasnimo razliko med »nanašati se na« in »pomeniti«. To je možno storiti le s pomočjo nazornih primerov. Vzemimo za izhodišče uganko, ki jo zastavi R. Smullyan:

(U) Neki moški je gledal portret. Nekdo ga je vprašal: »Čigavo sliko pa gledaš?« Odgovoril je: »Bratov in sester nimam, a oče tega moža je sin mojega očeta.« (Z »očetom tega moža« je seveda mislil očeta moškega na sliki.)

Čigavo sliko je gledal?⁵

Smullyan trdi, da mnogo ljudi takoj odgovori: Mož gleda svojo sliko. Nato pa jih je zelo težko prepričati, da so se zmotili. Zato smo poskušali njegovo tezo preveriti med učenci drugega razreda. Pri tem smo imeli dve skupini⁶ — prvo, kateri smo povedali uganko v enaki obliki, kot jo je zapisal Smullyan, in drugo, kateri smo uganko zastavili v spremenjeni obliki, kjer smo upoštevali Smullyanov predlog,⁷ da okorno zvezo »Sin mojega očeta« nadomestimo z »Jaz«. S tem smo dosegli večjo nazornost v besedilu uganke:

(U') Neki moški je gledal portret. Nekdo ga je vprašal: »Čigavo sliko pa gledaš?« Odgovoril je: »Bratov in sester nimam, a oče tega moža sem jaz.« (Z »Očetom tega moža« je seveda mislil očeta moškega na sliki.)

Čigavo sliko je gledal?

V skupini, ki je reševala (U), je bilo dvaintrideset odstotkov pravih rešitev, v drugi skupini (U') pa je bilo kar osemindeset odstotkov pravih rešitev. Ko smo nato v prvi skupini analizirali posamezne rešitve, smo ugotovili, da je učencem največ težav povzročalo ravno razlikovanje med pomenom in referenco pri izrazih »oče tega moža« in »sin mojega očeta«. To seveda ne preseneča, ker je izraz »oče tega moža« tipičen primer za izraz, ki ima en pomen, vendar mnogo referentov, v drugem izrazu pa je območje možnih referentov omejeno s trditvijo: »Bratov in sester nimam,« kar reševalca zelo hitro zapelje k ugotovitvi:

(R1) Referent izraza »Oče tega moža« = referentu izraza »Sin mojega očeta«
X = Jaz (tisti, ki sliko gleda)

Torej: mož gleda svojo sliko.

Kje je napaka? Napaka se skriva v določitvi referenta za prvi izraz »Oče tega moža«. V izrazu nastopa zveza biološki predhodnik in biološki naslednik (oče in sin) ter indeksikal »tega«. Ravno indeksikal predstavlja ključ, s katerim lahko razrešimo uganko.⁸ Kako?

⁵ Raymond Smullyan: *Poznate naslov te knjige*, prevedla Meta Lah, Ljubljana, DZS 1987, stran 10.

⁶ Pri poskusu smo imeli dve skupini po petindvajset učencev. Obe skupini sta bili na osnovi podatkov iz testov za novince skoraj povsem enaki po sposobnostih za reševanje problemov.

⁷ Smullyan: *Poznate naslov te knjige*, stran 16.

⁸ Pri učencih smo problem indeksikala rešili tako, da smo »odigrali« celo zgodbo uganke. Imeli smo moža, ki je v roki držal portret in je z gestikuliranjem opazoval posamezne dele uganke. Tako so učenci lahko videli, na kaj se nanašajo posamezni izrazi.

Vrnimo se k začetku uganke:

Neki moški je gledal portret... »Oče tega moža...« Čigavo sliko je gledal?

Uganika zahteva odgovor na vprašanje: Čigavo sliko je mož, ki je držal v roki portret, gledal?

Če zapišemo uganiko v razviti obliki, dobimo:

Neki moški je gledal portret... »Oče tega moža, čigar portret gledam, je sin mojega očeta.« Čigavo sliko je gledal?

Za izraz »Oče tega moža« imamo dve možni območji referentov — območje, ki ga predstavlja termin »oče«, in območje, ki ga predstavlja termin »ta mož«. Iz pomena zastavljene uganke vidimo, da je za rešitev relevantno drugo območje. Da pa lahko v tem območju izberemo pravi referenta, potrebujemo določene omejitve, ki nam jih zagotavlja kontekst izrekanja same uganke.

Če ta spoznanja sedaj uporabimo v (R1), potem lahko trdimo, da je prva premisa pravilna, da pa je druga premisa napačno formulirana glede na kontekst same uganke, čeprav je ravno tako resnična. Zato:

(R2) Referent izraza »Oče tega moža« = referentu izraza »Sin mojega očeta«
Desno stran zapišemo: »Sin mojega očeta« = »Jaz«

Upoštevamo omejitve na osnovi konteksta uganke in levi del zapisa razgradimo: »(Oče = jaz) tega moža«

Torej: Če je »sin mojega očeta« = »jaz«, in, če je »oče tega moža« = »jaz«, potem je ta mož (čigar sliko gleda neki moški) »moj sin«.

Ali če se vrnemo k zapisu iz (R1):

BP(X) = Jaz (tisti, ki sliko gleda) BP — biološki predhodnik (oče)

Torej: X = BN (jaz) BN — biološki naslednik (sin)

Teoretične rešitve (in pojasnitve hkrati) učencem niti ne bi bilo potrebno pokazati, ker so že na osnovi »igre« domneli, kje so se zmotili in kakšna je pravilna rešitev zastavljene uganke. Učenci so tako razlikovali med pomenom izraza »oče tega moža« (biološki predhodnik) ter njegovo referenco (osebo, na katero se izraz »oče tega moža« nanaša). V začetku jim je težavo povzročalo samo dejstvo, da so referenti za posamezne izraze določeni kontekstualno, vendar so s pomočjo nazorne »igre« tudi to uspeli razvozlati.

Na osnovi teh spoznanj smo nato poskušali rešiti še spor, ki je nastal v dialogu (II) med Titom in Nino.

(II) (a) »Super medo je najmočnejši«

(b) »Peter Klepec je najmočnejši«

Učenci so analizirali (a) in (b) na osnovi dialoga ter lastnega predznanja (risanka, pripovedka). Ugotovili so, da imata izraza enak pomen, vendar se problem tako samo še bolj zakomplicira. Zato so poskušali ugotoviti referenco teh izrazov. Pri tem se je razvil zanimiv dialog:⁹

⁹ Pogovor, kot je zapisan tu, ni v celoti resničen — čeprav pa v bistvu odraža tisto, kar so se učenci pogovarjali.

- A: Ali se še spominjate, kaj vse je storil Peter Klepec?
- B: Ti pa si res naiven, ko verjameš, da je to storil.
- A: Zakaj?
- B: Zato vendar, ker Petra Klepca sploh ni in nikoli ni bil.
- A: Ali misliš dečka, ki je pasel ovce in so mu drugi pastirji nagajali, ker je bil tako slaboten. Ko pa mu je vila dala posebno moč, jim je vse vrnil.
- B: Da, **ta** ne obstaja.
- A: Kdo torej ne obstaja?
- B: Peter Klepec.
- A: Ti si pa res čuden. Praviš, da ta, ki je pasel ovce in ..., ne obstaja. Kako pa, da hkrati priznavaš, da je pasel ovce in ...?
- B: Zato, ker takrat, ko trdim, da Peter Klepec ne obstaja (in ni obstajal), mislim na človeka iz mesa in krvi, ki bi imel takšne sposobnosti, takrat pa, ko govorim o teh sposobnostih, ponavljam tisto, kar je zapisano v knjigi *Peter Klepec*.
- A: Ima te. Ti torej dopuščaš možnost, da imajo izrazi pomen, čeprav nimajo reference.
- B: To moram bolj natančno opredeliti. Ne trdim, da nimajo reference, ampak, da se nanašajo zgolj na nekaj, kar »obstaja« le v pripovedki.
- A: Aha. Peter Klepec obstaja ravno tako, kot obstaja Miklavž, vendar ne tako kot jaz sam.
- B: Drži. Če sprejmete to tudi vsi drugi, potem lahko analizo (a) in (b) strnemo tako, da rečemo: Super medo je najmočnejši v risanki, v kateri nastopa, Peter Klepec pa je najmočnejši v ljudski pripovedki, v kateri nastopa, vendar niti Super medo niti Peter Klepec ne obstajata tako, kot obstajajo recimo te klopi okoli vas.
- A: Dobro. Če sem vse to prav razumel, potem je dialog med Titom in Nino dialog dveh gluhih — pravzaprav sta to dva vzporedna monologa, ki se stikata samo tam, kjer obstaja, vsaj na videz, določeno soglasje med govorcema o danem izrazu.
- B: Navidezno soglasje ni nič drugega kot prepričanje, da sta pomen in referenca sogovorčevega izraza enaka pomenu in referenci govorčevega izraza, kar pa je le redkokdaj res.
- A: Rešitev spora, dokler Tit in Nina ne stopita iz svojega domišljjskega sveta, ni možna.
- Tit: A tako, sedaj mi boš pa še ti¹⁰ pamet solil, da ne morem povedati, kdo je najmočnejši. Že kar je povedal B, je preseglo vse meje. Da Super medo ne obstaja, čeprav ga vsak dan lahko vidim na televiziji.
- Nina: Veš kaj, Tit, spomni se, kako je bilo, ko sva se vozila po železnici strahov. Videla sva strahove, vendar, ko sva prišla do njih, ni bilo nič. Strahovi obstajajo le, če verjameš vanje. Drugače pa so to samo posamezne plastične figure, s katerimi se lahko igraš.
- Tit: Velja: Prepričali ste me.
- E (eksperimentator): Torej, lahko končamo za danes.
- Tit: To pa ne. Zakaj pa si na začetku zapisal dialog (I)?
- A: Mislim, da vem. Zato, da bi pokazal, kako v vsakdanjem govoru pogostokrat zaidemo v čudne situacije, ki potegnejo za seboj še bolj čudna dejanja.

¹⁰ Ta ti se nanaša na A-ja.

B: »Ponovi« je takrat, ko govori Nina, lastno ime, ki se nanaša na osebo — prijatelja — v dialogu. Ko pa govori Tit, se »ponovi« nanaša na besedno vrsto, ki pomeni storiti nekaj še enkrat.

A: V tem primeru imamo torej izraz, ki ga uporabljata oba govorca, vendar sta pomena in referenci različna.

E: Sedaj bo pa res dovolj.

Dialog sem bil prisiljen nasilno končati, ker bi drugače morali skupno reševati še mnogo problemov, ki sta jih Tit in Nina v pogovoru načela. Vendar bo to naloga za prihodnjič.

Summary

I AM LAUGHING, THEREFORE, I AM — OR A PHILOSOPHY FOR THE YOUNGEST

Children meet a lot of philosophical problems in their everyday lives. Can they solve them in a philosophically relevant way? They can, but we must direct them in solving these problems so that they learn to know the philosophy from an easier, though not easy side. In this article the author showed how it is possible to attain that children of eight to ten years distinguish between the meaning and the reference of a certain expression. Most difficulties are caused to children by expressions whose referees are determined contextually — they are dependent on by whom, when and where they are said, on one side, and the expressions which have only one referee, but many meanings, on the other side. These difficulties can be put away by choosing examples which are obvious enough and by which we can illustrate and explain the philosophical problems at the same time. But we must not forget the fact that if somebody understands a philosophical problem, we have already a joke, as Ludwig Wittgenstein had once declared.

Prevedla Gabrijela Sorman